

Eenheid door polarisering

Het Nederlandse literaire veld tussen 1970 en 1980*

Wouter de Nooy

Wat is er geworden van Peter Andriessse, opsteller van een heus literair manifest voor de jaren '70, auteur van het door W.F. Hermans geprezen *Beweren en bewijzen zijn twee* en van de meeslepende doktersroman *Zuster Belinda en het geheime leven van dokter Dushkind*? Waar is het vervolg gebleven op Hans Plomp's alom geprezen *Amsterdams dodenboekje*? Hoe is het Guus Luijters vergaan, de productieve criticus van *Het Parool*, of Hans Vervoort, de begenadigde verhalenverteller en recensent voor *Vrij Nederland*? Zijn zij slechts voorbeelden van de vele auteurs die er niet in geslaagd zijn om een vaste plek te veroveren in het roerige literaire veld van de jaren '70? Of is er meer aan de hand?

Tussen 1970 en 1980 was het Nederlandse literaire veld sterk in beweging. In navolging van het *NRC Handelsblad* stelden diverse dag- en weekbladen culturele of literaire bijlagen in. De redactionele ruimte voor recensies en voor interviews met literaire auteurs nam sterk toe en daarmee ontstond ruimte voor nieuwe literaire critici. De berichtgeving over literatuur bediende een uitdijend lezerspubliek dat door de democratisering van het hoger onderwijs een minder homogene sociale achtergrond had dan voorheen. Het gedemocratiseerde onderwijs zaaide bovendien literaire ambities bij auteurs van ongebruikelijke sociale komaf.

Deze institutionele veranderingen in en rond het literaire veld gingen niet toevallig gepaard met heftige discussies en polemieken in de literaire kritiek over richtingen en bewegingen binnen de jongste literatuur. Er werden diverse pogingen gedaan om de aard van de jongste literaire ontwikkelingen te benoemen en te duiden. Een paar van deze richtingen zijn inmiddels vaste ingrediënten in de Nederlandse literatuurgeschiedenissen en zij zijn terugkerende thema's in het literatuurwetenschappelijk onderzoek, bijvoorbeeld het 'Revisorproza' of 'academisme' en de 'experimentele literatuur'. Kortom, in de jaren '70 lijken enkele invloedrijke literatuuropvattingen geformuleerd te zijn.

De ingrijpende institutionele veranderingen en de heftige discussies maken van de jaren '70 een interessante casus om de relatie tussen literair veld en literatuuropvatting te onderzoeken. In deze bijdrage wil ik daarom niet alleen een beschrijving geven van de positie van de 'zeventigers' (o.a. Andriessse, Plomp, Luijters en Vervoort) in het toenmalige literaire veld, maar ook en vooral wil ik reflecteren op de rol die literatuuropvattingen spelen binnen dit veld. Ik ben van mening dat deze rol tamelijk gecompliceerd is.

Literatuuropvattingen, althans de poëtische en programmatische uitspraken van auteurs en critici in de literatuurkritiek, kunnen gezien worden als pogingen om te formuleren wat literatuur is of zou moeten zijn. Het is maar zeer de vraag of deze formuleringen inderdaad de normen beschrijven die de betrokkenen hanteren in hun omgang met literatuur; zij bezitten niet de consistentie en precisie die nodig zijn om als

praktische norm te fungeren. Desalniettemin spelen de uitspraken een rol in het groepsproces waarin literair prestige binnen het veld verdeeld wordt. Zij geven een literaire interpretatie en rechtvaardiging aan sociale verbanden en uiteenlopende posities binnen het literaire veld. Zij hebben een rituele, legitimerende functie.

Ik ben van mening dat deze standpuntbepalingen weinig en zeker geen duurzame invloed uitoefenen op het gedrag van de literatoren: hun keuzen en oordelen. Alleen in de situatie dat externe ontwikkelingen de bijzondere positie van het literaire veld bedreigen, bijvoorbeeld wanneer het onderscheid tussen het literaire veld en andere, minder elitaire velden dreigt te vervagen, worden de standpunten inzet van polarisering. Onder polarisering versta ik hier niet een polemische discussie of een literair debat, maar een specifiek groepsproces waarin actoren hun openlijke voorkeuren en allianties zodanig op elkaar afstemmen, dat er groepen ontstaan die systematisch negatief over elkaar oordelen. Een literaire polemieek kan vergezeld gaan van polarisering in deze sociaal-psychologische betekenis, maar dit hoeft niet. Mijn stelling is dat polarisering rond een literaire polemieek alleen onder bijzondere sociale omstandigheden zal optreden.

In een situatie van polarisering suggereren de standpunten interne literaire tegenstellingen maar zij functioneren vooral als eendrachtige afwijzing van de teksten, auteurs en opvattingen die horen bij een ander veld: eenheid door polarisering. Datgene wat buitengesloten wordt, gaat gelden als onderdeel van de negatieve definitie van literatuur: dat wat geen literatuur is. In deze optiek bestaat een literatuuropvatting, dat wil zeggen de regels en normen die in belangrijke mate bepalen wat op een gegeven moment wel en niet kan in de literatuur, uit de negatieve definities waarmee het literaire veld zich in het verleden als collectief heeft onderscheiden van andere sociale velden: het mag niet te journalistiek zijn (het mag niet te oppervlakkig en anekdotisch zijn), niet te politiek (de boodschap mag er niet duimendik bovenop liggen), niet te schools (geen belerende toon), niet te Daarmee is een literatuuropvatting een sociale en historische grootheid in plaats van een individueel normatief kader.

In de volgende paragrafen zal ik deze redenering stap voor stap toelichten met het Nederlandse literaire veld in de periode 1970-1980 als voorbeeld. Zo zal het beeld ontstaan dat er inderdaad meer aan de hand was dan individuele pech bij de aftocht van de 'zeventigers'.

Literatuuropvattingen: individueel of collectief?

Het begrip literatuuropvatting speelt een belangrijke rol in de huidige literatuurwetenschap omdat het een cruciale schakel vormt tussen de literaire wereld als geheel van mensen, organisaties, gedrag enerzijds en de literaire tekst anderzijds, althans het beeld en de verwachtingen die wij daarvan hebben. In een gangbare definitie is een literatuuropvatting een verzameling van (meestal) normatieve uitspraken en ideeën over de aard en functie van literatuur.¹ Voor zover deze ideeën leven in de hoofden van auteurs, beïnvloeden zij de teksten die geschreven worden. Wanneer een auteur bijvoorbeeld denkt dat een roman zich in de stad moet afspelen om tot de literatuur gerekend te worden, zal hij of zij bij voorkeur stadsverhalen

schrijven. Wanneer een uitgever zoiets denkt, zal dit beïnvloeden wat wel en wat niet uitgegeven wordt. Een criticus zal zijn of haar oordeel in een recensie mede laten afhangen van deze norm en een lezer in een boekhandel of bibliotheek zal geneigd zijn te denken: “Mmm, verhalen over de stad, dat moet wel literatuur zijn ...”.

Wanneer wij de literatuuropvattingen van auteurs, uitgevers, critici, en lezers zouden kennen, zouden we dus een belangrijke sleutel in handen hebben om zowel het gedrag van deze partijen te verklaren – waarom verkiezen ze het ene boek boven het andere? – als de typerende tekstkenmerken van de literatuur in een bepaalde periode – in welke tekstkenmerken komt de dominante literatuuropvatting of de specifieke literatuuropvatting van een stroming tot uitdrukking?

Nu leven er binnen de literatuurwetenschap twee duidelijk verschillende interpretaties van het begrip literatuuropvatting. In één benadering wordt de literatuuropvatting beschouwd als een psychologisch kenmerk van een individu. Een literatuuropvatting is dan een mentaal kader of model, waarbij literaire stimuli dankzij de normatieve uitgangspunten van een individu een bepaalde ervaring oproepen die zich uit in een oordeel of keuze. Sommige auteurs en critici zouden beschikken over een uitgesproken eigen, unieke literatuuropvatting.

In de andere benadering is de literatuuropvatting een aangeleerd, dus sociaal overgedragen instrument dat mensen in staat stelt om een mening over literatuur te *verwoorden* en hun selecties van wat wel en niet goede literatuur is te *rechtvaardigen*. Hier is een literatuuropvatting niet de oorzaak van de keuzen en het gedrag, maar een hulpmiddel in een *ex post facto* toelichting op dit gedrag. Dan staat het eigenlijk nog geheel open waardoor de keuzen en het gedrag veroorzaakt worden en of zij überhaupt wel systematiek vertonen op het niveau van het individu. Zij hebben een sociale, institutionele oorsprong.

De eerste benadering – een literatuuropvatting als een min of meer expliciete beoordelingsregel – is veel aantrekkelijker dan de tweede. Wanneer mensen hun voorkeuren en gedrag herleiden tot vaste normatieve uitgangspunten, wordt de literaire wereld overzichtelijk en in hoge mate gestructureerd. Dan kunnen we via de uitspraken, keuzen en het gedrag van literatoren en lezers hun ‘literaire code’ kraken en zo doordringen tot de basisprincipes achter tekst, mening en gedrag.

Ik vrees echter dat de werkelijkheid ingewikkelder en chaotischer is. Ik heb namelijk ernstige twijfels over de veronderstelling dat auteurs, uitgevers, critici, lezers en anderen beschikken over een literatuuropvatting die specifiek genoeg is om er hun oordelen en keuzen op te baseren. Deze benadering projecteert mijns inziens de habitus van de wetenschapper – expliciteren, systematiseren, en deduceren – op de literator en op de lezer van literatuur.

Het is veelzeggend dat de enige naoorlogse Nederlandse literatuuropvatting die enigszins systematisch uitgewerkt is, namelijk de opvatting die geassocieerd wordt met het tijdschrift *Merlyn*, mede en misschien wel hoofdzakelijk opgesteld is door een literatuurwetenschapper (J.J. Oversteegen), die hiervoor heeft geput uit de buitenlandse literatuurwetenschap. Bovendien is hij ook degene die als eerste een omvangrijke studie naar literatuuropvattingen in Nederland heeft verricht, waarin hij overigens zelf herhaaldelijk aangeeft dat de praktijk en uitspraken van de bestudeerde auteurs geen systematische literatuuropvattingen tonen; de systematiek legt hij er zelf in.² Een

literatuuropvatting als een stelsel van samenhangende normatieve uitspraken over literatuur lijkt eerder een literatuurwetenschappelijk doel dan een cognitief kenmerk van een literator of lezer.

Naast dit meer theoretische bezwaar tegen de literatuuropvatting als individueel normatief kader, heb ik een tweetal empirische bedenkingen die voortvloeien uit mijn onderzoek naar het literaire veld in de jaren '70. Op de eerste plaats heb ik, net als Oversteegen, geen systematische, expliciete of uitgewerkte literatuuropvattingen kunnen vinden, niet eens bij auteurs op het moment dat zij als representanten van een literatuuropvatting of soort literatuur worden voorgesteld. De teksten van Jan Brokken³ en Aad Nuis⁴ over het 'academisme' bevatten bijvoorbeeld niet meer dan suggesties over de literatuuropvattingen van deze auteurs, die bovendien door sommige betrokkenen glashard tegengesproken worden. Een van de suggesties is dat de verhalen van deze auteurs zich zo goed laten ontleden volgens de principes van de structurele analyse omdat ze volgens diezelfde principes in elkaar gezet zouden zijn. Dit idee bleek in de praktijk van het literatuuronderwijs niet houdbaar, zoals enkele door mij geïnterviewde leraren Nederlands proefondervindelijk zeiden te hebben geconstateerd. Ook hier gaat het achteraf gezien alleen om beeldvorming.

Voor zover er een literatuuropvatting of literair programma in het geding is bij deze auteurs, gaat het om een vaag ideaal of om de behoefte om een ideaal te formuleren in plaats van een coherent cognitief programma dat gedrag en voorkeuren verklaart. In de volgende paragraaf ga ik nader in op de behoefte om een programma te formuleren.

Op de tweede plaats heb ik in mijn analyses van het literaire veld in de jaren '70 geen aanwijzingen gevonden voor een duurzame systematiek in de oordelen van auteurs en critici, die men wel zou mogen verwachten wanneer de literatoren hun oordelen baseren op min of meer vaste individuele literaire normen. Slechts op enkele tijdstippen verschijnen de verwachte patronen in de onderlinge oordelen, waarna zij weer snel oplossen.⁵ In de paragraaf na de volgende behandel ik de vraag waarom de oordelen tussen auteurs en critici slechts tijdelijk systematische patronen vertonen.

Ik stel voor om binnen het concept van de literatuuropvatting een onderscheid te maken tussen de poëtische of programmatische uitspraken, die duidelijk op het conto geschreven kunnen worden van individuele leden van het literaire veld, en normen voor wat literatuur zou moeten zijn, die uit hun aard sociaal en collectief zijn en naar ik vermoed ook voor een belangrijk deel op sociale criteria berusten. Vermoedelijk gaat het om negatieve normen, dus normen over wat geen literatuur kan en mag zijn. De poëtische uitspraak expliciteert geen coherent individueel normatief kader maar het signaleert wel waar men sociaal gezien bij wil horen of, preciezer geformuleerd, waar men niet bij wil horen.

Het voorbeeld van *l'art pour l'art* kan dit illustreren. Enerzijds verwijst het naar een meer of minder uitgewerkte doctrine, waarbij we aan kunnen wijzen wie op welk moment een openlijk standpunt heeft ingenomen ten aanzien van deze doctrine of er een formulering van heeft gegeven. Anderzijds, en dit is zeker niet minder belangrijk in Pierre Bourdieu's toepassing⁶, verwijst het naar een maatschappelijk, collectief onderscheid tussen kleinschalige en grootschalige productie van teksten en andere cultuurproducten. *L'art pour l'art* betekent dat literatuur geassocieerd wordt met een

kleine kring van *insiders* of, misschien wel sterker, dat het juist niet hoort bij de productie van geschriften voor de massa. Ook zonder dat een auteur of lezer expliciet stelling hoeft te nemen, behoort hij of zij tot het ene dan wel het andere veld en stuurt de bestaande, collectieve tweedeling diens meningen en keuzen.

Poëtische uitspraken als onderdeel van een groepsproces

Zo moeilijk als het blijkt om de poëtische uitspraken van een literator tot een coherent geheel te maken, zo makkelijk is het om te constateren dat deze uitspraken reacties oproepen bij andere literatoren. Dit wijst erop, dat het zinniger is om de uitspraken te zien als een onderdeel van een groepsproces dan als uiting van een cognitief (literair) schema of een mentaal (literair) model. Anders gezegd, de sociale psychologie lijkt hier een nuttiger kader dan de cognitieve psychologie.

De sociale psychologie kent inmiddels een lange traditie van onderzoek naar groepsprocessen en meningsvorming binnen groepen. Een van de eerste formuleringen van het verband tussen intermenselijke relaties en meningen is afkomstig van Fritz Heider en is bekend geworden onder de naam balanstheorie.⁷ Heider stelt dat mensen geneigd zijn om hun meningen in overeenstemming te brengen met hun affectieve relaties, zoals vriendschappen. Men is het liever eens met een vriend dan oneens, men vindt de vriend van een vriend liever aardig dan onaardig. De eerste situatie is harmonischer of, in Heider's woorden, meer in balans dan de tweede situatie.

Zoals Heider later schrijft, heeft balans veel te maken met attributie: op grond van uiterlijke overeenkomsten of positieve sociale relaties tussen personen verwachten we overeenkomstige meningen en vice versa.⁸ Sociale of fysieke nabijheid zijn we geneigd waar te nemen als inhoudelijke gelijkheid en Heider geeft zelf het voorbeeld van de suggestieve kracht van prestige in de kunst: "The evaluation of utterances or artistic products can depend on the prestige of the person to whom they are attributed. This attribution can influence not only the value of the product, but may even change its meaning."⁹ Op deze manier is Heider's theorie nauw verwant aan de bekende sociaal-psychologische theorie van Leon Festinger.¹⁰

In de literatuurkritiek, waar meningen en oordelen erg belangrijk zijn, zullen deze sociaal-psychologische mechanismen zeer waarschijnlijk optreden. Wanneer criticus A bewondering heeft voor criticus B, die erg positief is over het werk van auteur C, zal het lastig zijn voor criticus A om ditzelfde werk negatief te beoordelen. De criticus zal dan geneigd zijn om, in de woorden van Kees Fens, de waarheid in commissie te spreken.¹¹ Gevallen waarin een criticus zijn oordeel grondig herziet om in de pas te lopen met andere critici, zoals bijvoorbeeld getoond in Kees Van Rees' analyse van de receptie van Hans Faverey's poëzie¹², getuigen ook van de werkzaamheid van deze sociaal-psychologische principes.

Het balansprincipe in de relatie tussen twee personen heeft interessante consequenties op het niveau van groepen, zoals aangetoond is door de psycholoog Dorwin Cartwright en de wiskundige Frank Harary.¹³ Wanneer alle groepsleden hun relaties in balans brengen, ontstaat er ofwel één groep van mensen die enkel positief over elkaar zijn, ofwel twee groepen van 'vrienden' die vijandig staan ten opzichte van

elkaar: polarisering. In een latere uitbreiding van deze theorie is het ook mogelijk gebleken dat er polarisering optreedt tussen drie of meer groepen.¹⁴

Polarisering verwijst dus naar een patroon van sociale relaties binnen en tussen groepen en niet naar een polemiek. Toch dringt het verband tussen polarisering en poëtische uitspraken zoals classificaties naar stijl, stroming of beweging, zich nu op. Wanneer gepolariseerde groepen ontstaan, zullen literatoren de neiging hebben om ze als richtingen te benoemen, in de algemene veronderstelling dat (literaire) vrienden dezelfde (literaire) mening zullen hebben. We zouden dit literaire attributie kunnen noemen: auteurs en critici die een groep vormen op grond van gezamenlijke posities (bij tijdschriften, uitgeverijen, etc.) of overeenkomstige voorkeuren en oordelen, krijgen een overeenkomstige literaire oriëntatie of eigenheid toegekend. Andersom zal men geneigd zijn om literatoren die tot dezelfde richting gerekend worden, op dezelfde manier te behandelen en beoordelen. In een institutionele benadering binnen de antropologie wordt dit verband tussen classificaties en sociale structuur ook gelegd.¹⁵

In mijn analyse van het literaire veld in de jaren '70 heb ik deze wisselwerking inderdaad gevonden. De indelingen naar stijl of stroming uit dit decennium corresponderen met groepsvorming rond tijdschriften, onderlinge vergelijkingen en patronen van voorkeuren en afkeer (positieve en negatieve oordelen in recensies en interviews).¹⁶ Uit mijn systematische analyse bleek onder meer wat in de literatuurgeschiedschrijving een gemeenplaats is: literaire tijdschriften fungeren als kapstok voor een stroming of beweging. Het is echter opmerkelijk dat de literaire voorbeelden, die zo'n belangrijke rol spelen in de constructie van tradities in de literatuurgeschiedenis, geen systematisch verband vertonen met de indelingen naar richting.

Kennelijk zijn de materiële posities, zoals de tijdschriften waaraan men verbonden is, en de directe onderlinge oordelen belangrijker in het groepsproces dan literaire 'afstamming'.¹⁷ Dit heeft vermoedelijk praktische redenen: de materiële posities en oordelen in de literatuurkritiek zijn uiterst relevant voor de loopbanen van auteurs en critici omdat zij respectievelijk publicatiemogelijkheden en erkenning of prestige betekenen. Verder werkt het proces ook andersom: de classificatie naar richting beïnvloedt ook de posities en waardering die de geclassificeerde literatoren krijgen.¹⁸ Dit onderstreept het strategische aspect van classificaties en hun verbondenheid met de ordening van het veld op dat moment.

Wanneer we kiezen voor deze sociaal-psychologische optiek op poëtische uitspraken zoals classificaties naar literaire richting, moeten we ons bewust zijn van twee belangrijke consequenties. Op de eerste plaats dienen we ons te realiseren dat poëtische uitspraken niet uitgewerkt, systematisch of coherent hoeven te zijn. Het is voldoende dat zij literaire overeenkomsten of verschillen suggereren tussen literatoren die door onderlinge relaties al gegroepeerd zijn. Het gaat immers om de attributie van typerende kenmerken, niet om de vaststelling daarvan. Of, in de woorden van Bourdieu: "Because *prises de position* arise quasi-mechanically – i.e. almost independently of the agents' consciousnesses and wills – from the relationship between positions, they take relatively invariant forms, and being determined relationally, negatively, they remain virtually empty, amounting to [no] more than a *parti-pris* of refusal, difference, rupture."¹⁹

Op de tweede plaats moeten we bedenken dat de impact van een poëtische uitspraak niet ligt in de kenmerken van de uitspraak zelf, zoals het waarheidsgehalte, de gedetailleerdheid en coherentie, maar in de mate waarin de achterliggende sociale groepsvorming helder en scherp is. Uitspraken zullen meer overtuigingskracht hebben wanneer zij refereren aan mensen die in sociale zin duidelijk een groep vormen omdat ze dezelfde achtergrond hebben, aan dezelfde organisaties verbonden zijn of zich positief over elkaar hebben uitgesproken. Het is geen toeval dat de classificaties van beginnende auteurs in de jaren '70 die tot dusver het sterkste doorwerken in de literatuurwetenschap en literatuurgeschiedschrijving, namelijk die van Brokken en Nuis met betrekking tot het 'academisme' of Revisorproza, juist de classificaties zijn die betrekking hebben op de enige scherp gepolariseerde situatie in de jaren '70.²⁰ Om de impact van poëtische uitspraken te onderzoeken moeten we dus kijken naar de achterliggende sociale relaties en niet zozeer naar de inhoud van de uitspraken.

Sociale afbakening van de literatuur

Heider veronderstelde een tendentie naar balans: mensen zouden voortdurend zoeken naar balans in hun interpersoonlijke relaties en in de beelden die zij van hun partners hebben. Op het niveau van de groep zou dit betekenen dat er een tendens is naar polarisering, tenzij de groepsleden heel verschillende beelden van elkaar hebben. Nu is het echter niet zo, dat er in de jaren '70 een steeds toenemende polarisering is. Integendeel, er zijn slechts enkele jaren, met name 1976 en 1978, waarin de oordelen tussen de auteurs en critici de patronen vertonen die de balanstheorie voorspelt.²¹ Dit werpt de vraag op waarom en wanneer er sprake is van polarisering.

Hier moeten we afstand nemen van de sociale psychologie die zich concentreert op het laboratoriumexperiment, waarin de omstandigheden constant worden gehouden en de onderzoeker de start en het einde van het groepsproces bepaalt. Wij hebben te maken met een literair veld dat gesitueerd is binnen een veranderende maatschappij en daarvan de gevolgen zal ondervinden. Hier hebben groepsprocessen geen duidelijk begin en einde en zij verlopen ook niet in een sociaal vacuüm. Welke maatschappelijke omstandigheden bevorderen polarisering binnen het veld?

Ik ben van mening dat polarisering binnen het literaire veld gezien moet worden als een collectieve actie die voortvloeit uit een collectief belang. Voor polarisering is het nodig dat veel leden binnen het veld hun gedrag aan elkaar aanpassen. Niet alleen moet er een kwestie zijn waarover gepolariseerd kan worden – een paar literatoren nemen conflicterende standpunten in – ook moeten 'toeschouwers' bij dit conflict partij kiezen voor een van de standpunten. Men moet een noodzaak voelen om zich op een min of meer coherente wijze uit te spreken ten faveure van bepaalde standpunten en hun vertolkers en om stelling te nemen tegen andere. Polarisering vergt dat eenieder zijn of haar relaties op hetzelfde moment in balans brengt en daarbij ook uitgaat van vergelijkbare beelden over wat de polen zijn. Dat is meer dan een psychologisch streven naar cognitieve balans. Het vereist collectieve actie.

Het collectieve belang dat in het geding is, is de afbakening van het literaire veld of, anders gezegd, de scheiding tussen literatuur en niet-literatuur. Polarisering, zo vermoed ik, treedt op wanneer het literaire veld zijn bijzondere maatschappelijke

positie en aanzien dreigt te verliezen omdat het lijkt op te gaan in andere (sub)velden, waarvan de leden een minder exclusieve sociale achtergrond hebben dan de literatoren en eventueel hun lezers. Kortom, het collectieve belang en de collectieve actie hangen samen met een dreigende verandering in de maatschappelijke positie van het literaire veld, zoals beschreven door Bourdieu.²²

Om na te gaan welke afbakeningskwesaties in de jaren '70 speelden en mogelijk aanleiding waren voor de polarisering, kunnen we het beste kijken naar de verliezers, de literatoren die het veld hebben (moeten) verlaten. De meest in het oog springende groep verliezers in de jaren '70 zijn de auteurs die geassocieerd werden met het manifest voor de jaren '70, aangezien een deel van hen aanvankelijk zeer succesvol was. Wanneer we hun antecedenten, nevenactiviteiten en uitlatingen nader bekijken, vallen twee aspecten op: hun afkomst uit de lagere sociale klassen en hun belangstelling voor de journalistiek.

Peter Andriessse, degene die het manifest voor de jaren '70 schreef, was de zoon van een zeeman²³. Hans Plomp, coauteur van het manifest, was de zoon van een vader die zich pas na verloop van tijd via een avondstudie opwerkte tot leraar Engels²⁴. Heere Heeresma sr., vader van de mede-ondertekenaar van het manifest, was godsdienstonderwijzer, hetgeen destijds een beroep zonder veel aanzien was.²⁵ Jan Donkers was de zoon van een magazijnbediende²⁶, Hans Vervoort de zoon van een boekhouder die KNIL militair werd²⁷ en Guus Luijters kwam uit een arbeidersmilieu²⁸. Dit zijn beroepen uit de lagere sociale klassen, waar cultureel kapitaal schaars was.

Deze literatoren deden hun ambitie en ervaring hoofdzakelijk op tijdens hun middelbare schoolopleiding, welke bijna steeds hbs-A was oftewel de "literair-economische HBS" in de woorden van Luijters²⁹. Andere auteurs van dezelfde generatie hadden daarentegen meestal het gymnasium gevolgd, een duidelijk meer elitaire opleiding met een sterk accent op de culturele idealen van de klassieke oudheid. Deze relatieve achterstand konden de 'zeventigers' niet inhalen in het vervolgonderwijs. Zij kozen een studie Nederlands, die echter niet voltooid werd (Luijters, Plomp³⁰) of een nieuwerwetse studie zoals sociologie (Donkers³¹, Vervoort³²) of psychologie (Andriessse³³) terwijl hun collegae na het gymnasium Nederlands, filosofie en evt. Engels studeerden en afmaakten, in een aantal gevallen gevolgd door een promotie en een (korte) loopbaan in de wetenschap (Frans Kellendonk, Doeschka Meijssing)³⁴.

De 'zeventigers' kregen dankzij de democratisering toegang tot het hoger middelbaar onderwijs, waar zij vermoedelijk de smaak hebben geproefd van een loopbaan als schrijver: Donkers³⁵, Plomp³⁶ en Luijters³⁷ waren actief in de schoolkrant en kenden elkaar ook via de schoolkranten. Zij zijn in het hoger onderwijs echter gestruikeld, waar hun collegae uit gezinnen met meer cultureel kapitaal het wel rooiden. Het lijkt erop dat deze achterstand in cultureel kapitaal hen ook in het literaire veld schade heeft berokkend. Hun sociale achtergrond en, misschien nog belangrijker, het feit dat zij zich afzetten tegen intellectualisme en 'moeilijkdoenerij', hetgeen niet in toom werd gehouden door een opvoeding en opleiding waarin dit juist als centrale culturele waarde wordt ingeprent, dreigden de literatuur een minder elitaire en intellectuele aangelegenheid te maken dan men gewend was.

Ook op een andere manier bedreigden zij de elitaire positie van literatuur als intellectuele bezigheid, namelijk door hun (neven)activiteiten in reclame en andere vormen van commerciële tekstproductie. Andriessse werkte in de reclame³⁸, Heeresma was tot 1963 copy-writer³⁹, Vervoort was marktonderzoeker en mede-oprichter van het marktonderzoekbureau InterView⁴⁰, terwijl Donkers⁴¹ en Luijters⁴² journalistieke bezigheden hadden. Nu zijn er uiteraard meer literatoren die bijverdienen via de journalistiek, maar de ‘zeventigers’ propageerden tevens de deugden van de journalistiek binnen de literatuur, waarvan hun roep om leesbaarheid de meest in het oog springende uiting was.

Mogelijk werd hun waardering voor de journalistiek ingegeven door hun sociale afkomst, waarin de krant en radio belangrijker informatiebronnen waren dan het boek en waarin het directe effect of nut belangrijker was dan ‘roem op termijn’. Het mag echter duidelijk zijn dat hun poging om journalistieke normen aan te leggen binnen de literatuur, de autonomie van het literaire veld dreigde te ondermijnen. In een periode waarin de journalistiek nieuwe perspectieven bood aan literatoren, onder meer door de nieuwe bijlagen die gevuld moesten worden met beschouwingen, verhalen of columns, werd de afbakening tussen literatuur en journalistiek een prangende kwestie en kregen literatoren die flirtten met de journalistiek vermoedelijk weinig krediet.

In het interview waarin hij tot woordvoerder van het ‘academisme’ of ‘Revisorproza’ werd benoemd, onderstreepte Dirk Ayelt Kooiman de actualiteit van de spanning tussen literatuur en journalistiek: “Als ik het veld overzie constateer ik dus: de literatuur van de jaren zeventig bezint zich. Of men is bezig met de methode van de literatuur of men is journalistiek bezig met de praktijk, waarbij ik het een niet boven het ander stel, maar geen mogelijkheid zie tot het samengaan van deze twee richtingen.”⁴³

De grens tussen journalistiek en literatuur lijkt duidelijk in het geding te zijn in de discussie en polarisering naar aanleiding van het begrip ‘academisme’ rond 1977. Deze afgrenzing, zo denk ik, is mede belangrijk geworden omdat zij ter discussie is gesteld door de activiteiten en standpunten van een aantal auteurs, met een voor de literatuur ongewone sociale achtergrond en in het bezit van relatief weinig cultureel kapitaal. De positie van het literaire veld ten opzichte van het journalistieke veld moet opnieuw bepaald worden en direct of indirect ook de gewenste sociale herkomst van literatoren.

Dit is naar mijn mening de inzet van de programmatische discussie en polarisering in de literatuurkritiek rond 1977. Het ‘academisme’ als term krijgt in dit licht een andere lading, die niet zozeer wijst op bepaalde tekstenmerken als wel op het intellectuele karakter dat van literatoren en literatuur geëist wordt in contrast met de snelle en vooral leesbare journalistiek waarvoor minder cultureel kapitaal vereist is.

Ik ben ervan overtuigd dat dit type van collectieve actie de normen oplevert waarmee instituties en hun vertegenwoordigers in de praktijk beoordelen wat wel en wat geen literatuur is. Het moet nog onderzocht worden hoe sterk en hoe lang dergelijke afgrenzingen doorwerken: in hoeverre is het na 1977 moeilijker geworden voor een journalist om een literair werk te publiceren? Is Nescio, één van de grote voorbeelden voor de ‘zeventigers’, uit de gratie geraakt als literair referentiepunt? Heeft de kwalificatie ‘journalistiek’ in literaire kritieken een negatieve connotatie gekregen? Zijn korte jeugdverhalen minder populair geworden in de literatuur? Of is er

alleen een effect op de korte termijn, namelijk dat een aantal auteurs in diskrediet raakt en verdwijnt? Ik vermoed dat diskwalificaties hun schaduw nog lang vooruitwerpen op de percepties en het gedrag van literatoren. Het eerder genoemde voorbeeld van een schrijver die meende dat literatuur over de stad moet gaan, is niet verzonnen maar stamt uit een interview dat ik medio jaren '80 heb gehouden. Het zou heel goed het gevolg kunnen zijn van de diskwalificatie van streekromans en zeeverhalen die decennia eerder heeft plaatsgevonden.

Polarisering en het veld

In het voorgaande heb ik beargumenteerd dat polarisering optreedt wanneer het literaire veld zich als collectief moet afbakenen ten opzichte van andere velden, anders gezegd, wanneer opnieuw bepaald moet worden wat wel en wat geen literatuur is. In mijn voorbeeld is de afbakening tussen het literaire en journalistieke veld in het geding. De polarisering speelt zich af rond poëtische en programmatische uitspraken, die betrekking hebben op richtingen in de jongste literatuur.

Nu is het verleidelijk om te veronderstellen dat een van de polen, de negatieve pool zo u wilt, de journalistieke teksten en auteurs vertegenwoordigt die niet aan de hernieuwde norm voldoen. Vertegenwoordigers en aanhangers van de andere polen, die de legitieme literatuur vertegenwoordigen, zouden afstand nemen ten opzichte van die literatuur, de discussie winnen en zo de tegenstanders uit de literatuur verdrijven. Op deze wijze zouden hun opvattingen zegevieren als de dominante literatuuropvatting.

In eerder onderzoek ben ik voor deze verleiding bezweken (De Nooy 1999). De 'experimentele' of 'marxistische' literatuur, vertegenwoordigd door o.a. J.F. Vogelaar, Lidy van Marissing en Daniël Robberechts, en in mindere mate de 'feministische' of 'vrouwenliteratuur', denk aan Hannes Meinkema, Ethel Portnoy en Anja Meulenbelt, bleken concepten voor richtingen die corresponderen met onderscheidbare polen in de literatuurkritiek in de jaren 1976-1978. Bovendien publiceerden sommige van deze auteurs tijdelijk of definitief geen boeken meer na 1978. Inmiddels heb ik echter aarzelingen bij dit directe verband tussen polarisering en uitsluiting. Is het wel zo dat de poëtische uitspraken van deze partijen daadwerkelijk gingen fungeren als literaire normen waarop auteurs en critici elkaar afrekenden? Gaat de discussie wel over de vraag of sommige discussianten wel en andere niet tot de literatuur behoren?

De reden voor mijn twijfel is dat de 'zeventigers' noch als naam voor een richting, noch als auteurs een rol speelden in de polarisering die plaatsvond in de jaren 1976-1978. In de eerste helft van de jaren '70 figureerden zij wel regelmatig als groep in classificaties naar literaire richting, maar toen was er geen of amper sprake van polarisering in de literaire kritiek. De collectieve actie vond als het ware plaats nadat de 'zeventigers' geen rol meer speelden in de programmatische discussie. Had die discussie dan wel wat met hen te maken en met de afbakening ten opzichte van het journalistieke veld? Ik denk het wel. De tirade van Jeroen Brouwers tegen de 'zeventigers', getiteld *De nieuwe revisor*, die pas in 1979 gepubliceerd werd⁴⁴, geeft aan dat de kwestie in 1976 nog niet was opgelost, al werd er daarna niet vaak direct aan gerefereerd.

Wat is dan het verband tussen ‘zeventigers’, journalistiek en de polarisering rond het ‘academisme’? Wanneer het literair veld als collectief de behoefte voelt om zich te onderscheiden van een ander veld, bijvoorbeeld het journalistieke veld, dient men te formuleren wat literatuur is of idealiter zou moeten zijn. Hierbij moeten criteria aangebracht worden die diametraal staan tegenover de karakteristieken van het veld waarvan men zich wil onderscheiden. Nu is het niet mogelijk om deze formule gezamenlijk en in goed overleg op te stellen omdat een definitie van literatuur niet alleen de afbakening van het veld dient, maar ook de positiebepaling binnen het veld. Om het plat te zeggen, elke literator heeft er belang bij dat de ideale literatuur vooral lijkt op de literatuur die men zelf produceert want dat levert aanzien op. Daarom zullen diverse literatoren literaire idealen formuleren, welke als korreltjes in een verzadigde oplossing de polen vormen waar omheen de meningen van anderen snel uitkristalliseren.

Het is belangrijk dat we ons realiseren dat alle betrokkenen proberen om een literair standpunt te verwoorden dat legitiem is gegeven de aanleiding voor de polarisering. Geen van alle propageren journalistieke idealen voor de literatuur. Daarom komen de ‘zeventigers’ zelf niet aan bod in dit proces, noch als standpunt, noch als discussianten. Deze vorm van uitsluiting is op zichzelf veelbetekenend. Wie mee mag discussiëren, hoort erbij; polarisering schept op deze wijze eenheid. In deze optiek zijn de ‘experimentelen’ maar gedeeltelijk verliezers. In de herordening van posities binnen het literaire veld moeten zij genoeg nemen met de periferie in plaats van het centrum. Ze worden echter niet uit de literatuur verdreven. Dat laatste lijkt wel te gelden voor de ‘zeventigers’, die de negatieve pool van journalistieke methoden en waarden vertegenwoordigen waartegen zowel de ‘akademisten’ als de ‘experimentelen’ zich afzetten.

Conclusie

Wanneer ik een uitspraak zou moeten doen over wat er met *de* Nederlandse literatuur in de jaren '70 van de twintigste eeuw gebeurd is, dan zou ik zeggen dat de literatuur zich heeft willen onderscheiden van de journalistiek. De expansie van de journalistiek en de vermenging van journalistiek en literatuur bij een groep auteurs hebben bij literatoren de behoefte aangewakkerd om de literatuur af te bakenen van de journalistiek. Geheel volgens het schema van Bourdieu (Bourdieu 1983) wordt de literatuur als domein van ‘beperkte productie’ afgegrensd ten opzichte van het domein van de ‘massaproductie’, waarbij het nu niet gaat om de grootschalige productie van lectuur zoals streek- en liefdesromans of scheepvaartverhalen (dat is in eerdere decennia aan de orde geweest), maar om de productie van teksten met beperkte levensduur binnen de journalistiek.

De profilering ten opzichte van de journalistiek beschermt de elitaire status van de literatuur. Het is niet toevallig dat de auteurs die om hun journalistieke instelling gehekd werden en het literaire veld verlieten, uit ongebruikelijk eenvoudige sociale milieus afkomstig waren. Juist in dergelijke milieus heeft de journalistiek hoge status omdat het vrijwel de enige bron van tekstuele informatie is. Bovendien sluit de praktische oriëntatie van de journalistiek goed aan bij de op praktisch nut gerichte

habitus van de lagere sociale klassen. De profilering ten opzichte van de journalistiek in de jaren '70 is ook een profilering ten opzichte van auteurs met weinig cultureel kapitaal of, anders gezegd, een bevestiging van het grote belang dat aan cultureel kapitaal gehecht wordt binnen het literaire veld. Het literaire veld handhaaft zo haar relatie met de culturele elite.

Wanneer je tegenwoordig de interviews met de 'zeventigers' leest, verbaas je je over hun naïviteit. Vrijmoedig gebruiken zij de verboden woorden, leesbaarheid in plaats van zwaarwichtigheid, columns en schetsen in plaats van romans, het schrijven als hobby in plaats van beroep (Vervoort), vallen zij roekeloos gevestigde namen aan en blijven zij het verkeerde literaire voorbeeld vereren. We moeten ons echter realiseren dat juist de polarisering in de jaren '70 en de aftocht van de 'zeventigers', de aanleiding zijn dat wij deze woorden en gedragingen achteraf als naïef en verboden beschouwen. In de eerste helft van de jaren '70 kon dit nog en werd het zelfs als 'frisse wind' verwelkomd in een deel van het literaire veld. Daarna pas was het *not done*: toen er een anti-journalistieke norm geïntroduceerd was.

Het is nog niet duidelijk in welke mate en hoe lang deze negatieve norm de loopbanen van literatoren en de kenmerken van hun teksten beïnvloed heeft. Ook moet nog onderzocht worden of deze norm vooral opgelegd werd aan literatoren uit de lagere sociale klassen, zonder de geëigende voor- en vervolgopleidingen. Ik denk echter wel, dat dit het soort norm is dat daadwerkelijk de speelruimte van literatoren en van de literatuur beperkt. In deze zin kan er gesproken worden van een literatuuropvatting of van een nieuw onderdeel in de gangbare literatuuropvatting.

De poëtische en programmatische standpunten die in contrast met de journalistieke oriëntatie van de 'zeventigers' geformuleerd zijn en die een rol hebben gespeeld in de polarisering waarmee het literaire veld haar eenheid uitdrukte, hebben mijns inziens veel minder invloed gehad op de literaire praktijk. Dankzij de polarisering zijn de verschillen tussen de standpunten opgeblazen en hebben zij een grote impact gehad op de literatuurgeschiedschrijving en –wetenschap. Dit onttrekt echter de overeenkomsten aan het oog, die veel groter en belangrijker zijn: alle standpunten benadrukken het intellectuele, eventueel academische karakter van literatuur in contrast met het journalistieke.

Er was behoefte aan standpunten en discussie om de 'zeventigers' te kunnen buitensluiten. Welnu, die standpunten werden geleverd en degenen die zich als woordvoerders opstelden of als woordvoerders gezien werden, zijn de representanten van verschillende soorten literatuur geworden; een typische vorm van attributie. Maar zelfs jarenlang onderzoek naar hun standpunten en literaire teksten zal naar mijn mening geen onderscheidende opvattingen over de aard en functie van literatuur blootleggen omdat er op het verkeerde niveau gezocht wordt. Een literaturopvatting is geen individueel beoordelingschema met literaire normen. Het is een impliciet, collectief beeld van de grenzen tussen literatuur en andere tekstsoorten, wat voor een belangrijk deel een beeld is van de sociale grenzen tussen het literaire veld en andere velden.

Literatuur

- Bourdieu, P. (1983). The field of cultural production, or: the economic world reversed. *Poetics*, 12, 311-356.
- Bourdieu, P. (1991). Le champ littéraire. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 3-46.
- Bourdieu, P. (1992). *Les regles de l'art : genese et structure du champ litteraire*. Paris: Seuil.
- Cartwright, D., & Harary, F. (1956). Structural balance: A generalisation of Heider's Theory. *Psychological Review*, 63, 277-293.
- Davis, J. A. (1967). Clustering and structural balance in graphs. *Human Relations*, 20, 181-187.
- Fens, K. (1985). De eerlijkheid gebiedt. In H. Verdaasdonk (Ed.), *De regels van de smaak* (pp. 34-47). Amsterdam: Joost Nijsen.
- Festinger, L. (1957 (1962)). *A theory of cognitive dissonance*. London: Tavistock.
- Heider, F. (1946). Attitudes and cognitive organization. *Journal of Psychology*, 21, 107-112.
- Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: John Wiley and Sons.
- Heider, F. (1979). On Balance and Attribution. In P. W. Holland & S. Leinhardt (Eds.), *Perspectives on Social Network Research* (pp. 11-23). New York [etc]: Academic Press.
- Nooy, W. de (1991). Social networks and classification in literature. *Poetics*, 20, 507-537.
- Nooy, W. de (1993). *Richtingen & lichten. Literaire classificaties, netwerken, instituties*. Tilburg: Proefschrift KUB.
- Nooy, W. de (1999). A literary playground. Literary criticism and balance theory. *Poetics*, 26, 385-404.
- Nooy, W. de (2002). Una perspectiva institucional sobre la relación micro-macro. *Revista Redes*, 3, 29.
- Oversteegen, J. J. (1969). *Vorm of vent : Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Rees, C. J. van (1987). How reviewers reach consensus on the value of literary works. *Poetics*, 16, 275-294.
- Rees, K. van (1985). Consensusvorming in de literatuurkritiek. In H. Verdaasdonk (Ed.), *De regels van de smaak* (pp. 59-85). Amsterdam: Joost Nijsen.
- Rees, K. van, & Dorleijn, G. J. (2001). The eighteenth-century literary field in Western Europe: The interdependence of material and symbolic production and consumption. *Poetics*, 28, 331-348.

* Mijn dank gaat uit naar Nel van Dijk, Kees van Rees en Gillis Dorleijn voor hun commentaar op een eerste versie van deze bijdrage.

¹ [Rees, 2001 #1433: 340]

² [Oversteegen, 1969 #110]

³ Bron: *Haagse Post*, 10-9-1977.

-
- ⁴ Bronnen: *Haagse Post*, 4-6-1977 en 17-9-1977.
- ⁵ [Nooy, 1999 #862]
- ⁶ [Bourdieu, 1992 #1438]
- ⁷ [Heider, 1946 #824; Heider, 1958 #825]
- ⁸ [Heider, 1979 #649]
- ⁹ *Ibidem*, p. 16.
- ¹⁰ [Festinger, 1957 (1962) #1437]
- ¹¹ [Fens, 1985 #1439], p. 46.
- ¹² [Rees, 1985 #1440; Rees, 1987 #192]
- ¹³ [Cartwright, 1956 #770]
- ¹⁴ [Davis, 1967 #705]
- ¹⁵ [Douglas, 1986 #1447], p. 59 of 101-102.
- ¹⁶ [Nooy, 1991 #202; Nooy, 1993 #617]
- ¹⁷ Ook hier is er een interessante parallel in de antropologie, zie [Douglas, 1986 #1447], p. 80.
- ¹⁸ [Nooy, 2002 #1428; Nooy, 1993 #617]
- ¹⁹ [Bourdieu, 1983 #118], p. 339. Het woordje ‘no’ is ongelukkigerwijze weggefallen in deze tekst, maar hoort daar wel te staan gezien de Franse versie van dit citaat [Bourdieu, 1991 #126], p. 24. In de herdruk van het artikel in [Bourdieu, 1993 #621] staat ‘amounting to little more than’ (p. 59).
- ²⁰ [Nooy, 1999 #862]
- ²¹ *Ibidem*.
- ²² [Bourdieu, 1983 #118]
- ²³ Bron: *Vrije Volk*, 21-4-1979.
- ²⁴ Bron: *Vrij Nederland*, 13-4-1974.
- ²⁵ “De meeste dominees zagen op de godsdienstonderwijzers nogal neer.” volgens Dr. J.J. Buskes en “Niet academisch gevormd, de godsdienstonderwijzers waren hele doodgewone jongens die voor een klein salarisje dit werk deden.” volgens kerkhistoricus J.A. Groen Jr. Bron: *De Nieuwe Linie* 22-5-1974.
- ²⁶ Bron: *Vrij Nederland*, 24-7-1976.
- ²⁷ Bronnen: *Kritisch Literatuur Lexicon* en *Viva* 22-3-1974.
- ²⁸ Bron: *Vrije Volk*, 10-6-1978.
- ²⁹ Bron: *Haagse Post*, 16-11-1974.
- ³⁰ Bron: *NRC Handelsblad*, 3-8-1979.
- ³¹ Bron: *Kritisch Literatuur Lexicon*.
- ³² Bron: *Haagse Post*, 1-12-1973.
- ³³ Bron: *Parool*, 23-7-1971.
- ³⁴ Bron: *Kritisch Literatuur Lexicon*.
- ³⁵ Bron: *Vrij Nederland*, 24-7-1976.
- ³⁶ Bron: *Vrij Nederland*, 13-4-1974.
- ³⁷ Bron: *Vrije Volk*, 10-6-1978.
- ³⁸ Bron: *Vrije Volk*, 21-4-1979.
- ³⁹ Bron: *Algemeen Dagblad*, 7-7-1973.
- ⁴⁰ Bron: *Viva*, 22-3-1974.
- ⁴¹ Bron: *Kritisch Literatuur Lexicon*.
- ⁴² Bron: Schrijversnet (www.schrijversnet.nl)
- ⁴³ Bron: *Haagse Post*, 10-9-1977.
- ⁴⁴ Bron: *Tirade*, nr. 250, November 1979.